

NEKATERI VIDIKI ZVRSTNOSTI GOVORJENEGA BESEDILA S STALIŠČA POSLUŠALCA

V prispevku je na podlagi sodobnih opredelitev sporazumevanja utemeljena potreba po razvrščanju govornih besedil s stališča prejemnika. Določena so merila, po katerih se sprejemanje govornega besedila bistveno razlikuje od sprejemanja zapisanega, in predstavljene razvrstitve govornih besedil glede na: prenosnik, prejemnikovo vlogo, vnaprejšnjo pripravljenost besedila, prejemnikov namen ter njegov predvideni odziv na celotno besedilo. V sklepu je odprto vprašanje, kako obravnavane določilnice vplivajo na konkretno besedilo in kaj lahko prispevajo k natančnejši razčlenitvi ali določitvi besedilnih vrst.

govorjeno besedilo, besedilne vrste, poslušalec, prenosnik, poslušalčeva vloga, pripravljenost besedila, poslušalčev namen, odziv

This contribution deals with the categorisation of spoken text genres from the listener's perspective on the basis of contemporary views of communication. Some relevant criteria are presented for understanding the difference between listening and reading on the one hand and between the listener's and the speaker's perspective on the other. These are: the channel, the listener's role, preceding preparation of the text, and the listener's purpose and response. Finally, we discuss how these criteria determine the text and how they could contribute to the definition of text genres.

spoken text, genre, listener, channel, listener's role, text preparation, listener's purpose, response

1 Uvod

Izhodišče za razmislek o tem, kako razvrščati besedila tudi glede na prejemnika,¹ so sodobne opredelitve sporazumevanja oz. sporazumevalnega dogodka kot nje-

¹Ločevanje med pojmom *prejemnik* in *naslovník* je po Greplik-Karliku v slovensko jezikoslovje vpeljala Martina Križaj Ortar (1997). Naslovníka opredeljuje kot osebo, ki ji je govorno dejanje namenjeno – med govornim dejanjem ni nujno prisoten, vendar govorec misli nanj pri ubesedovanju svojega razmerja do stvarnosti in svoje miselne predstave o stvarnosti – in torej ni dejavna oseba. Prejemnik pa je oseba, ki besedilo sprejema, ga pretvarja v svojo miselno podobo (ga interpretira) in se nanj odziva, kar pomeni, da v nasprotju z naslovníkom nekaj dela. Ker v prispevku izhajamo iz poslušalčeve aktivne udeležbe v sporazumevanju, uporabljamo izraz *poslušalec* kot sopomenko izraza *prejemnik govornega besedila*. Nadpomenska izraza *naslovník* in *prejemnik* pa uporabljamo le, kadar želimo posebej opozoriti na razmerje med obema pojmomoma.

gove temeljne sestavine. Na Slovenskem sta ga med drugim opredelili Marja Bešter Turk in Martina Križaj Ortar. Njuna opredelitev se zdi še posebej ustrezna, saj sta pozornost z opisovanja elementov preusmerili na opis procesa. Martina Križaj Ortar (1997: 12) tako govornemu dogodku pripisuje trojno sestavo, in sicer sestoji iz (1) govorjenja (govornega dejanja oz. govornih dejanj), (2) njegovega sotvarja in (3) njegovega izdelka.²

A čeprav obe jezikoslovki v svojih razpravah pozornost namenjata predvsem govorniku in njegovi dejavnosti, hkrati opredeljujeta besedilo kot tisto sestavino sporazumevanja, ki sporazumevanje omogoča, in ga razumeta ne samo kot izdelek tvorjenja, temveč tudi kot predmet sprejemanja. Zanj je značilno, da v njem po eni strani odseva sotvarje tvorčevega sporočanja, po drugi strani pa ga prejemnik interpretira glede na svoje sotvarje. Ker je besedilo tudi predmet sprejemanja, to pa poteka v posebnih okoliščinah, se zdi, da je treba v naši razpravi izhodišče s sestave govornega dogodka razširiti na sestavo sporazumevalnega dogodka.³ Zanja lahko rečemo, da je četverna, saj sestoji iz:

1. tvorjenja besedila,
2. sporazumevalnega sotvarja, na katero je mogoče pogledati s stališča tvorca ali prejemnika,
3. besedila kot izdelka govornega dejanja oz. predmeta sprejemanja in
4. sprejemanja besedila.

Iz te opredelitve je razvidno, da sta v sporazumevanje vedno vključeni tako dejavnost tvorjenja (produkcije) kot sprejemanja (recepcije) besedila, da je besedilo tista sestavina, ki sporazumevanje omogoča, na razlike med tvorčevim in prejemnikovim razumevanjem besedila pa bistveno vpliva sotvarje.

Ne nazadnje na to, da moremo in moramo na besedila in značilne položaje njihove rabe razlikovalno pogledati s stališča tvorca in prejemnika opozarjata tudi R. de Beaugrande in W. U. Dressler, ko besediloslovje opredeljujeta kot vedo o besedilih, od katere »smemo zahtevati, da opiše ali pojasni tako skupne značilnosti kot tudi razlike med besedili in tipi besedil. Ugotoviti bi morali, kakšne kriterije naj besedila izpolnjujejo, kako so lahko tvorjena in sprejemana, kako so rabljena v danem kontekstu itd.« (Beaugrande, Dressler 1992: 12).

² Prim. s Križaj Ortar 1997: 12. Pri tem je treba poudariti, da Križajeva govorni dogodek povezuje z govorčevim govornim dejanjem in posebej poudarja, da je to le eno od sporazumevalnih dejanj in ga zato ne gre enačiti s sporazumevanjem.

³ Poslušanje oz. sprejemanje besedila kot četrti člen, brez katerega sporazumevalnega dogodka ne moremo v celoti opisovati, sta, kot opozarja Martina Križaj Ortar (1997: 19), z dejanjem učinkovanja kot delnim dejanjem govornega dejanja vključevala že Austin in Searle. Dodatno razširjeno opredelitev utemeljuje Gillian Brown: »Prav tako nezadostne, kot so tiste razprave o sporazumevanju, ki predvidevajo, da zadostuje le govorčev namen, so tudi razprave, ki predvidevajo, da imata govorec in poslušalec iste cilje in isto sotvarje. Kot poudarjata Johnson-Laird, je zmotno prepričanje, da si govorec in poslušalec preprosto delita skupno sotvarje: 'Pojem sotvarja spregleduje dejstvo, da ima pravzaprav vsako besedilo vsaj dvoje sotvarij – govorčevo in poslušalčevo.« (Brown 1995: 28.)

Opredelitev zvrstnosti besedil s stališča prejemnika je seveda zahtevna in obsežna naloga, zato je predmet razprave omejen na nekatere vidike razvrstitve govornjenih besedil, saj je ena bistvenih sestavin sotvarja prenosnik. Pri tem izhodišče ostajajo uveljavljene delitve vrst besedil, opozorjeno pa bo na nekatere dodatne razlikovalne lastnosti.⁴

2 Določitev razvrstitvenih meril

Kot je že omenjeno, je temeljna sestavina sotvarja, po kateri se tudi s stališča prejemnika govornjeno besedilo razlikuje od zapisanega, prenosnik. Govornjena besedila zato na splošno opredeljujemo kot tista besedila, ki jih sporočevalce naslovníku pošilja po slušnem prenosniku oz. ki jih poslušalec po slušnem prenosniku sprejema. Lastnosti,⁵ po katerih se zapisano in govornjeno besedilo razlikujeta in zaradi katerih se razlikuje tudi sprejemanje enega in drugega, pa lahko shematično strnemo v nekaj sklopov:

(a) Prva temeljna razlika med govornjenim in zapisanim besedilom je neposredno povezana s prenosnikom. Za večino govornjih položajev, v katerih sprejemamo govornjeno besedilo, je namreč značilno, da je prejemnik fizično prisoten, zato se zdi smiselno ločevati med besedili, ki jih sprejemamo *neposredno*, in med besedili, ki jih sprejemamo *posredno*, tj. prek medijev. Hkrati vsako govornjeno besedilo ob besednem jeziku sestavljajo tudi nebesedni spremljevalci, ki niso vedno samo slušni, temveč so najpogosteje tudi vidni. Ker ti v nekaterih primerih prinašajo bistvene vsebinske informacije in je mogoče sporočilo besedila oblikovati šele s povezavo informacij, ki smo jih sprejeli prek dveh prenosnikov – slušnega in vidnega – lahko govornjena besedila razvrščamo tudi glede na to, ali so zgolj *slušna* ali *slušno-vidna*.

(b) Druga razlika izhaja iz časovno omejenega trajanja govornjenega besedila, kar bistveno vpliva na poslušalčevo možnost predelovanja informacij.⁶ Čeprav se že dolgo opozarja, da je zato za govornjena besedila v primerjavi z zapisanimi na splošno značilna manjša obvestilna gostota, tega danes vendarle ne moremo trditi za vsa besedila. Tako se zdita pomembni vprašanja, ali ima poslušalec možnost prevzeti vlogo govornca in zahtevati dodatna pojasnila ter ali je poslušalec ob sprejemanju besedila tako prejemnik kot naslovník – ali je imel govorec, ko je besedilo

⁴ Deloma podobna merila je sicer uporabila že Leopoldina Plut Pregelj, vendar je po njih razvrščala poslušanje – tj. dejanje prejetanja, manj pa je opozarjala na raznovrstnost izdelkov prejetanja in značilnih sporazumevalnih položajev. To so: (a) navzočnost govornca – osebno in neosebno poslušanje; (b) navzočnost lastnosti pri poslušalcih – defenzivno, avtoritarno, selektivno poslušanje; (c) število poslušalcev – osebni razgovor, poslušanje v majhni skupini, poslušanje v velikih skupinah; (č) možnost povratne informacije; (d) namen vstopanja v komunikacijski proces. (Plut Pregelj 1990: 56.)

⁵ O razlikah med poslušanjem in branjem sta na Slovenskem pisali Sonja Pečjak in Leopoldina Plut Preglej, veliko pozornosti pa jim v svojih razpravah, prevedenih v slovenščino, namenja tudi Ivo Škaric.

⁶ V nasprotju z bralcem, ki lahko nadzoruje dotok informacij, se mora poslušalec prilagajati govorncu oziroma hitrosti, s katero mu ta sporoča nove informacije. Zlasti v enogovornem sporazumevanju tako poslušalec občuti neprimerno močnejši časovni pritisk kot bralec.

oblikoval, v mislih prav njega in je upošteval njegovo predznanje, interese ... To pomeni, da lahko govorjena besedila razvrščamo glede na *poslušalčevo vlogo*.

(c) Ker besedilo, ki se prenaša po slušnem prenosniku, tvorec najpogosteje tvori in izgovarja sočasno, so med zapisanim in govorjenim besedilom besedno-slovnicihne in ubeseditvene razlike. Vendar se je sčasoma razvila vrsta besedilnih vrst, ob katerih se ta razlika izgublja, saj so deloma ali v celoti pripravljena vnaprej. Eden izmed vidikov delitve govorjenih besedil je zato *stopnja vnaprejšnje pripravljenosti*, ki je tesno povezana s stopnjo *obvestilne gostote*.

(č) Komunikološka literatura hkrati že dolgo opozarja, da poslušalec ponuja povratne informacije ne le o vsebini sporočila, temveč tudi o svojem odnosu do vsebine, o govorcju, odnosu do govorca in o učinku govorcevega besedila. V skladu s spoznanji jezikoslovja bi lahko rekli, da se zaradi večplastnosti besedila odziva na njegovo tvarno, besedno-slovnico ali vsebinsko – propozicijsko, vplivanjsko in sotvarno – sestavino. Kateri izmed teh sestavin bo posvetil več pozornosti in na katero se bo odzval, pa je odvisno predvsem od njegovega *sporazumevalnega namena*. Ta je zato eno bistvenih meril delitve govorjenih besedil s poslušalčevega stališča.

(d) Z vlogami smo opozorili, da zaradi osebnega stika večina govorjenih besedil poslušalcu omogoča, da s svojimi besednimi ali nebesednimi odzivi govorca seznanja že med sprejemanjem besedila. Vsak poslušalec pa se – ne glede na prevzeto vlogo in ne glede na to, ali s svojim odzivom seznanja govorca – na govorjeno besedilo odziva po poslušanju – ko ga razume, interpretira (in ovrednoti). Tako je treba besedila nekoliko natančneje opredeliti tudi glede na *predvideni odziv*.

Vsi ti dejavniki se izražajo v konkretnem besedilu, ki nastaja v konkretnem govornem položaju. Zato je bistveno vprašanje, katere so tiste določilnice, zaradi katerih se besedila med seboj razlikujejo in zaradi katerih jih uvrščamo v različne besedilne vrste.

3 Razvrstitev govorjenih besedil glede na prenosnik

3.1 Posredno in neposredno prenesena besedila

Za večino govornih položajev, v katerih sprejemamo govorjeno besedilo, je značilno, da je poslušalec neposredno prisoten, vendar se besedila v določenih govornih položajih prenašajo posredno, prek medijev. Že Leopoldina Plut Pregelj (1990: 56) tako ločuje neposredno in posredno sporazumevanje, pri čemer je za prvo značilno, da je poslušalec fizično navzoč.

Ta navzočnost po eni strani vpliva na govorca, ki mora upoštevati vrsto sporazumevalnih načel – značilnosti takega besedila so med drugim očesni stik s poslušalcem, natančnejša določitev naslovnika, odzivanje na povratne informacije, večja čustvena vpletenost – po drugi strani pa besedilo kot predmet sprejemanja bistveno določa poslušalčevo ravnanje. Ta je npr. med njihovim sprejemanjem bolj

obvezen pokazati spoštovanje do govorca in do njegovega besedila kot pri posrednem sprejemanju. Tako ne počenja drugih opravil, kar nam posredno prenesena besedila dopuščajo, tudi sam vzpostavlja/ohranja očesni stik, si prizadeva govorcu ustrezno pokazati, da mu (ne) sledi ali da se z njim (ne) strinja.

Za posredno prenesena besedila – npr. pogovore prek telefona, računalniške konference, predvsem pa radijske/televizijske govorne nastope ali pogovore – je po drugi strani značilno, da po navadi zahtevajo več spretnosti razumevanja in vrednotenja ter materialnega znanja, saj jih govorec velikokrat namenja nekemu abstraktnemu ali vsaj množičnejšemu naslovniku in se na posameznega prejemnika zato ne odziva (oz. ta nanj ne more sproti vplivati). Na medosebni ravni pa so načeloma za poslušalca manj zahtevna, saj dopuščajo celo, da z mimiko ali glasno in »zaničljivo« izražamo svoje negativno stališče do besedil.

3.2 Slušna in vidno-slušna besedila

Ko govorimo o prenosniku, moramo znotraj delitve na neposredno in posredno prenesena besedila vpeljati podrobnejšo delitev glede na vrsto nebesednih spremljevalcev govorjenja, saj so ti bodisi samo slušni bodisi slušno-vidni.

Ta razlika je morda še posebej očitna pri sprejemanju besedil po televiziji in radiu ali pri neposrednih in posrednih (npr. telefonskih) pogovorih. Medtem ko so imena, kraji in čas dogajanja pri TV-novicah ali slogani pri TV-reklamah pogosto izpisani, prizorišč, dejanj in predmetov pa zaradi dovolj informativnih posnetkov ni treba opisovati, so pri radijskih poročilih ubesedene vse vsebinske sestavine ter pri radijskih oglasih uporabljena samo zvočna propagandna sredstva. Podobno velja za neposredne in posredne pogovore, saj je pri prvih prisotno skupno zunanje sotvarje in se stališča ter sodbe marsikdaj sporočajo z gestami, mimiko, pri drugih pa je treba sestavine zunanjega sotvarja polnopomensko poimenovati ter stališča razbirati iz besed ali slušnih nebesednih spremljevalcev govorjenja (tj. načina govorjenja).

Ob tej temeljni delitvi je treba opozoriti na različno vlogo nebesednih spremljevalcev v t. i. transakcijskih/informativnih besedilih na eni ter t. i. interakcijskih na drugi strani. V prvih namreč poslušalec prek nebesednih spremljevalcev pridobiva informacije o predmetnosti, v drugih pa nebesedni spremljevalci pogosteje izražajo govorceva ali poslušalčeve stališča, mnenje, sodbe. Ob tem naj omenimo, da je prednost slušno-vidnih besedil sicer v njihovi večji nazornosti in hkratnem vplivu na več čutil, da pa je – zlasti pri TV-besedilih – poslušalec na samo vidne podatke pogosto manj pozoren kot na ubesedene in izgovorjene.

Govorjena besedila so torej glede na prenosnik neposredno prenesena slušna ali slušno-vidna ter posredno prenesena slušna ali slušno-vidna, pri nadaljnji delitvi pa je smiselno upoštevati razliko med informativnimi ter interakcijskimi besedili, torej poslušalčev namen.

4 Razvrstitev govornjenih besedil glede na poslušalčevo vlogo

Eden pomembnih dejavnikov, ki vplivajo na uspešnost in učinkovitost poslušanja, je poslušalčeva vloga. V teoriji sporazumevanja se je dolgo govorilo le o posameznem govorniku, ki sporoča posameznemu poslušalcu. Na podlagi tega, ali mu le posreduje svojo vednost, prepričanje, mnenje stališče ali pa ga poziva k besednemu odzivu, so se besedila delila na eno- in dvogovorna.

Nasprotno v novejših raziskavah o poslušanju avtorji vse pogosteje opozarjajo, da so vloge poslušalcev različne in da so tesno povezane z značilnimi govornimi položaji ter besedili, ki v njih nastajajo. Tako Michael Rost (1993: 5) govori o petih vlogah, ki jih lahko v različnih govornih položajih prevzame poslušalec. To so:

- sogovorec, tj. tisti, ki mu govorec neposredno govori in ki ima enako pravico kot drugi udeleženci, da prevzame vlogo govornika; kadar ima poslušalec vlogo sogovornika, nastajajo dvogovorna besedila;

- član manjše skupine, tj. oseba, ki ji je govorno dejanje neposredno namenjeno, a ima omejene pravice do besednega odziva (npr. učenec med učiteljevim predavanjem); kadar ima poslušalec to vlogo, sprejema enogovorna besedila, namenjena ožji javnosti;

- član občinstva, tj. oseba, ki ji je besedilo kot članu množice neposredno namenjeno, vendar so njene pravice do besednega odziva zelo omejene in besedni odziv tudi ni pričakovan (npr. poslušanje prek TV ali radia, na množičnih prireditvah, ob javnih obvestilih); v taki vlogi se poslušajo enogovorna ali dvogovorna besedila, namenjena množičnemu naslovniku;

- naključni poslušalec, tj. oseba, na katero besedilo ni naslovljeno, vendar je v »slušnem območju« in ga sliši; nima pravice do besednega odziva (to vlogo prevzame v številnih uradnih položajih, npr. pri poslušanju pogovora med bančnim uslužbencem in stranko, ki je na vrsti pred nami, pa tudi ob besedilih, objavljenih v javnih občilih, vendar namenjenih posebnim ciljnim skupinam); v teh primerih so besedila s poslušalčevega stališča eno- ali dvogovorna nenaslovniška;

- razsodnik; kadar poslušalec prevzame (formalno) vlogo razsodnika, nastajajo eno- ali dvogovorna presojana (ocenjevana) besedila. Vloga razsodnika je značilna za v sodobnem življenju vse pogostejša besedila, zlasti javna, ki zahtevajo vrednotenje glede na bistvenost (tj. razumljivost in zanimivost), ustreznost in učinkovitost; ta vloga je značilna npr. za voditelje kvizov, učitelje, člane komisij na avdicijah, kritike (s stališča kritika je presojana besedilo gledališka predstava, ki si jo ogleda, prispevek na znanstvenem simpoziju, o katerem bo poročal kot izvedenec ipd.), pa tudi izpraševalce na uradnih pogovorih/intervjujih za službo.

Razvrstitev besedila glede na različne vloge je pomembna z več vidikov. Najprej poslušalcu različne vloge ponujajo različne pravice in pričakovanja glede besednega odziva. V vlogi sogovornika se od njega pričakuje, da se bo na besedilo z enakovrednimi govornimi prispevki besedno odzival že med sprejemanjem. Prav tako ima omejeno možnost besednega odzivanja med sprejemanjem ter npr. s postav-

ljanjem vprašanj po njem t. i. član manjše skupine, medtem ko se od razsodnika pričakuje, da se bo na besedilo s sodbo odzval šele po sprejemanju. V vlogi člana občinstva ali naključnega poslušalca prejemnik načeloma nima možnosti besednega sporočanja povratnih informacij govorniku/tvorcu besedila.

Hkrati po Rostu različne vloge predvidevajo različne možnosti poslušalčevega neposrednega usmerjanja poteka sporazumevanja. Tako lahko npr. sogovorec in deloma član manjše skupine z odzivanjem vplivata na izbiro in razvijanje teme, usmerjata pozornost govornika na posamezne vidike, zahtevata dodatna pojasnila. Podobno možnost ima razsodnik ob dvogovornih presojanih besedilih, vendar se od njega tudi v teh primerih pričakuje, da bo le natančneje usmerjal razvijanje teme, ne pa, da bo že izražal sodbo (značilno tovrstno besedilo je učni pogovor ob preverjanju znanja).

5 Razvrstitev govornih besedil glede na vnaprejšnjo pripravljenost besedila

Z govorničevega stališča se besedila glede na izbranega naslovnika ter glede na razmerje med govornikom (tvornikom) in naslovnikom razvrščajo na zasebna in javna oziroma uradna in neuradna. S poslušalčevega vidika je dodatna bistvena lastnost teh besedil, ali jih tvorec oblikuje sproti ali pa jih je pripravil vnaprej.

5.1 Vnaprejšnja pripravljenost besedil v javnih in zasebnih sporazumevalnih položajih

Besedila so namenjena čisto določeni osebi, tj. poimenovanemu posamezniku, in vsebujejo podatke, ki niso za vsakogar; ali množici ljudi, tj. javnosti, vsem.⁷ Zaradi različnega naslovnika se govorec na javno govornjenje vnaprej pripravi, medtem ko v zasebnih položajih najpogosteje sočasno oblikuje misli in izreka besedilo.

Pri tem je treba opozoriti, da je mogoče glede na stopnjo vnaprejšnje pripravljenosti tudi javna besedila razvrstiti v dve skupini. V prvo spadajo javni govorni nastopi, ki so vnaprej popolnoma pripravljene, pogosto celo zapisane, v drugo pa javni govorni nastopi.

Javni govorni nastop govorec praviloma tvori postopoma, tako da najprej določi namen in temo (faza iznajdbe ali invencije) ter se odloči, kaj vse bo o temi povedal. Nato izbrane podatke ureja v bolj ali manj zapleteno zapovrstje (faza urejanja ali dispozicije). Končno gradivo v skladu s tipično zgradbo izbrane besedilne vrste ubesedili (faza ubesediljenja ali elokucije). S poslušalčevega stališča to po eni strani pomeni, da sicer lahko zaradi natančneje določenih pravil besedilne vrste oblikuje natančnejša pričakovanja o temi, načinu njenega razvijanja, govorničevemu namenu ipd., toda po drugi strani se ta besedila po svojih značilnostih močno približujejo zapisanim besedilom. Tako so načeloma zborna, jezikovno in pravorečno pravilna, podajanje je tekoče in obvestilna gostota v njih največja. To pomeni, da so za

⁷ Opredelitev javnih in zasebnih besedil je povzeta po Bešter, Križaj Ortar idr. 1999: 79–80.

poslušalca večinoma zahtevnejša, saj se od njega pričakuje, da bo bolj zbrano sledil govorničevemu besedilu in nenehno povezoval slišano s svojim predznanjem. Hkrati drugače kot v nepripravljenih besedilih v vnaprej pripravljenih besedilih ne vrednoti le smiselnosti, zaokroženosti, razumljivosti, veljavnosti, ustreznosti in učinkovitosti, temveč tudi njegovo jezikovno pravilnost besedila, tj. govorničevo izbiro jezikovnih in prozodičnih sredstev.

V javnih pogovorih se udeleženci vnaprej pripravijo na govorjenje tako, da določijo namen in temo besedila ter zberejo podatke o temi, ki jih nameravajo povedati, posamezne govorne vloge pa oblikujejo (ubesedilijo) med pogovorom, glede na govorne vloge drugih udeležencev (sogovorcev) in vprašanja morebitnega voditelja. Za javne pogovore je zato v primerjavi z javnimi govornimi nastopi značilno, da so večinoma v knjižnem pogovornem jeziku (izjema so govorne vloge voditelja, ki so pogosto zborne) in da podajanje ni tako tekoče – prihaja npr. do zamenjave skladenjskih vzorcev sredi izrekanja/ubeseditve. Hkrati se načeloma nekoliko zmanjša obvestilna gostota, saj (1) potrebuje govorec čas za razmislek o tem, kaj in kako povedati; (2) prihaja zaradi odzivanja na govorne nastope predhodnih govorcev oz. odgovore na voditeljeva vprašanja do večje redundantnosti (npr. ponavljanja podatkov, na katere se odzivno besedilo neposredno nanaša).

5.2 Vnaprejšnja pripravljenost besedil v uradnih in neuradnih sporazumevalnih položajih

V nasprotju z javnimi besedili se v zasebnih govornih položajih na govorjenje po navadi ne pripravimo tako načrtno.

Zlasti za neuradna besedila je značilno, da vse tri faze ubesediljenja potekajo bolj ali manj sočasno. V teh besedilih so zato dopustne vse socialne zvrsti jezika, zaradi hkratne invencije, dispozicije in elokucije pa so zanje značilna ponavljanja, napačni začetki, ne do konca izpeljani skladenjski vzorci, pretrgane misli, mašila ipd., ki večinoma za poslušalca niso moteči.

Nekoliko drugače je v uradnih sporazumevalnih položajih vsaj zaradi dveh razlogov. Prvič, ker ima poslušalec natančneje določen cilj sporazumevanja in je krog možnih tem omejen, se na ta besedila vendarle vnaprej deloma pripravi, in sicer tako, da določi temo in podteme (kaj ga zanima). Zdi se, da se od javnih besedil uradna razlikujejo po tem, da v njih poslušalec ne more predvideti tudi vsebine – tj. kaj bo o temi povedano –, saj k odgovorom poziva (so)govorca (informacije so načeloma v rokah nadrejenega udeleženca), vprašanj pa si skoraj nikdar vnaprej dokončno ne oblikuje. In drugič, uradnost govornega položaja močno vpliva na strožjo določenost predvidenega poteka sporazumevanja ter s tem na besedilo, ki pri tem nastaja. Načelno lahko trdimo, da so scenariji za potek sporazumevanja v uradnih govornih položajih, npr. v banki, tako oblikovno kot vsebinsko natančneje določeni in dopuščajo manj odstopanja kot scenariji za potek sporazumevanja v neuradnih govornih položajih.

Zdi se torej, da lahko glede na vnaprejšnjo pripravljenost besedila razlikujemo med javnimi govornimi nastopi, javnimi pogovori (ali pogovori pred javnostjo), uradnimi zasebnimi pogovori in neuradnimi zasebnimi pogovori in da se hkrati s stopnjo vnaprejšnje pripravljenosti povečuje tudi obvestilna gostota.

6 Razvrstitev govorjenih besedil glede na poslušalčev namen

V jezikoslovju je že vse od teorije govornega dejanja uveljavljen pogled na sporazumevanje kot motivirano dejavnost, vendar se je dolgo pozornost posvečala le govorčevemu namenu,⁸ saj se je menilo, da je poslušalčev namen zgolj razumeti, kar je govorec rekel, in da je v to usmerjena vsa njegova pozornost. Toda novejša spoznanja dokazujejo, (1) da ima tudi poslušalec svoje cilje in namene, ki so bolj ali manj neodvisni od govorčevih; in (2) da se bralec in poslušalec razlikujeta po tem, da mora poslušalec svoj namen izbrati vnaprej.

Okvirno sicer lahko predvidevamo, da bo besedila s prevladujočo prikazovalno, izvršilno in poizvedovalno vplivajnsko vlogo poslušal predvsem, da bi jih razumel, besedila s prevladujočo zagotavljalno, vrednotenjsko in pozivno vlogo zato, da bi jih presodil in se odločil, ali sprejeti govorčev namen, besedila s čustveno in povezovalno vlogo zato, da bi se vživel v govorca ali ohranjal dobre medsebojne odnose. Ker pa ni nujno, da bo poslušalec prepoznal vplivajnsko vlogo besedila, in še manj, da se bo z njo strinjal, je treba na besedila pogledati tudi s stališča njegovega lastnega namena. Od namena, ki ga ima ob sprejemanju besedila določene vrste, je namreč odvisna njegova izbira strategij in s tem posledično tudi končni učinek besedila.

Glede na namen se v strokovni literaturi najpogosteje pojavlja razlikovanje med t. i. transakcijskim in interakcijskim poslušanjem, vendar zgolj upoštevanje teh dveh splošnih namenov za oblikovanje uporabne razvrstitve ne zadostuje. Ustrezneje se zdi izhajati iz razdelitev Galvinove,⁹ ki govori o štirih vrstah namena, s katerim poslušalec vstopa v sporazumevanje:

Vrsta poslušanja	Splošni namen
transakcijsko poslušanje	pridobivanje novih podatkov
interakcijsko poslušanje	prepoznavanje osebnih sestavin sporočila
kritično poslušanje	vrednotenje zanimivosti, razumljivosti, resničnosti, primernosti in utemeljenosti/veljavnosti
rekreacijsko poslušanje	sodelovanje v govornem dogodku

Vir: M. Rost: *Listening in Language Learning*, New York: Longman, 1993, 11.

⁸ Martina Križaj Ortar (1997: 24–25) besedila glede na vplivajnsko vlog razvršča na a) prikazovalna; b) zagotavljalna; c) vrednotenjska; č) čustvena; d) povezovalna; e) poizvedovalna; f) pozivna, in sicer zapovedovalna, prepovedna ali valbna; in g) izvršilna.

⁹ Razvrstitev poslušanja Galvinove predstavlja Rost 1993: 11.

in razvrstitve Leopoldine Plut Pregelj, ki ločuje: razlikovalno, priložnostno, doživljajsko poslušanje, poslušanje z razumevanjem, poslušanje z vrednotenjem ali kritično poslušanje in terapevtsko poslušanje.

Ti dve razvrstitvi je mogoče uskladiti, saj Galvinova izpušča razlikovalno poslušanje, tj. poslušanje z namenom prepoznati posamezne glasove ali besede, kar je sicer bistvena dejavnost pri vsakem poslušanju, a le redko njegov cilj, in doživljajsko poslušanje, ki ga tudi Plutova povezuje predvsem s poslušanjem umetnostnih besedil in glasbe. Glede na poslušalčev namen bi zato besedila lahko razvrstili na:

- informacijska/transakcijska besedila, ki jih poslušamo z razumevanjem (transakcijsko poslušanje) in so najpogosteje hkrati besedila s prevladujočo prikazovalno (in poizvedovalno) vlogo – gre za besedila, ki jih poslušamo zato, da bi si z govorcem izmenjali védnost (informacije);

- interakcijska besedila, ki jih poslušamo z vživljanjem in jim govorec najpogosteje pripiše izrazno vlogo; gre torej za besedila, ki jih poslušamo, da bi spoznali govorcevo čustvovanje, doživljanje;

- stališčna besedila,¹⁰ ki zahtevajo kritično poslušanje ali poslušanje z vrednotenjem; to so najpogosteje besedila s prevladujočo vrednotenjsko, zagotavljalno in pozivno vlogo – ta besedila poslušamo, da bi do povedanega zavzeli stališče, si oblikovali mnenje;

- priložnostna besedila, ki jim govorec najpogosteje pripiše prevladujočo povezovalno vlogo – poslušamo jih, da bi ohranili stik z govorcem.

7 Razvrstitev govorenih besedil glede na predvideni poslušalčev odziv

Sporazumevalni dogodek se ne zaokroži s poslušalčevo interpretacijo besedila, temveč z njegovim odzivom (dejanskim učinkom besedila). Zato se je temu v komunikološki in jezikoslovni teoriji posvečalo precej pozornosti.

Komunikologija, še posebej pa besedilosovje in analiza diskurza so sprva sicer opozarjali predvsem na razliko med izmenjavanjem povratnih informacij med poslušanjem besedila in odzivom po njem ter v okviru prvih na razliko med dajanjem t. i. obveznih znamenj spremljanja in preverjanjem razumevanja.¹¹ Vendar so te razlike bistveno določene z ne-/posrednostjo sporazumevanja in poslušalčevo vlogo ter so kot merilo zajete že pri drugih razvrstitvah besedil. Zaradi tega in zato,

¹⁰ Ta vrsta besedil se deloma sicer prekriva s t. i. presojanimi besedili. Vendar je razlika v tem, da presojana besedila zahtevajo formalno vlogo ravnatelja, stališčna besedila pa sprejemamo v kateri koli vlogi – tudi npr. kot člani množičnega občinstva (značilen primer so predvolilna soočenja, ki jih poslušamo po televiziji, da bi si oblikovali stališče/mnenje o tem, kar pove posamezni kandidat, in se na podlagi tega odločili, koga bomo volili).

¹¹ Obvezni znaki spremljanja so lahko nebesedni ali besedni, npr. medmetni oz. členkovni, govorniku pa sporočajo le, da je poslušalec sprejel njegovo vlogo govornika. Preverjanje razumevanja pa je vedno besedno in govorniku dokazuje, da mu poslušalec tudi dejansko »sledi« ter da si prizadeva rešiti nejasnosti ali odpraviti negotovost.

ker je pragmatično jezikoslovje s teorijo govornega dejanja, besediloslovjem in teorijo sporazumevanja opozorilo, da so odzivi, ki jih besedilo doseže pri poslušalcu, zelo raznovrstni, se zdi kot posebno merilo razvrstitve smiselneje kot delitev na besedila, ki pričakujejo povratno informacijo med poslušanjem, in tista, ki tega ne zahtevajo, upoštevati predvideni poslušalčev odziv na celotno besedilo oz. sporočilo, ki ga je iz njega razbral.

Pri poskusu razvrstitve besedil/sporazumevalnih dogodkov glede na poslušalčev odziv lahko izhajamo iz razvrstitve, ki jo je oblikoval M. A. K. Halliday (1994: 68–70). Ta je ugotovil, da govorec ne le prevzame neko vlogo (npr. predavatelja, tj. dajalca informacij; zdravnika, tj. tistega, ki poziva ali daje navodila; soseda, tj. tistega, ki ohranja stik; učitelja, tj. tistega, ki s spraševanjem želi izvedeti določene podatke ...), ampak hkrati s svojim prevzetjem določene vloge pripiše komplementarno vlogo poslušalcu. Če poslušalec upošteva sporazumevalno načelo sodelovanja in sprejema govorcev namen, bo prevzel npr. vlogo poslušalca predavanja (tj. tistega, ki informacije sprejema), bolnika (tj. tistega, ki bo upošteval zdravnikova navodila in se odločil za ravnanje, h kateremu ga zdravnik poziva), soseda (tj. tistega, ki si prav tako prizadeva za ohranjanje stikov), učenca (tj. tistega, ki z odgovarjanjem na vprašanje prevzame vlogo posredovalca informacij) ipd.

Na podlagi te teorije je Halliday izdelal svojo razvrstitev govornih dejanj. Prepričan je, da sta temeljni vrsti govornih dejanj, ki ležita za vsemi posebnimi vrstami, samo dve: (1) dajanje in (2) zahtevanje. Ali govorec poslušalcu nekaj daje ali pa kaj od njega zahteva, s tem pa, kot dodaja, poslušalca hkrati poziva k sprejemanju ali k dajanju. Sporazumevalno dejanje opredeljuje kot izmenjavo, v kateri dajanje implicira sprejemanje in zahtevanje implicira dajanje. To temeljno nasprotje po njegovem seka drugo, prav tako pomembno, ki je povezano z naravo predmeta izmenjave. Govorec in poslušalec si lahko izmenjujeta bodisi storitve in dobrine bodisi informacije. Ta dvojica spremenljivk skupaj definira štiri primarne govorne vloge in zaželene odzive.

	Vloga govornega dejanja	Pričakovani odziv
Daje dobrine in storitve	Ponudba	Sprejetje
Zahteva dobrine in storitve	Zapoved	Izvršitev
Daje informacije	Trditev	Strinjanje
Zahteva informacije	Vprašanje	Odgovor

Vir: M. A. K. Halliday: *An Introduction to Funkcional Grammar*, London, New York: Arnold, ²1994, 69.

Glede na te ugotovitve lahko besedila razvrstimo na sprejemalna, izvršitvena, mnenjska in odgôvorna. Pri tem je pomembno, kot poudarja Halliday, da je le v zadnjem primeru eksplicitno pričakovan besedni odziv (odgovor), končni odzivi na govorna dejanja vseh drugih vrst pa so lahko samo nebesedni.

Hkrati opozarja, da se je mogoče na besedilo vsake vrste odzvati pozitivno – ga sprejeti – ali negativno – ga zavrniti: ponudbo ali zapoved lahko odklonimo oziroma zavrnemo, s trditvijo ne soglašamo ali z njo soglašamo le delno, na vprašanje ne odgovorimo ali ne odgovorimo iskreno. Negativni odzivi so posebej pomembni, ker se z njimi spremeni pričakovana besednega odgovora – negativni odziv na ponudbo, zapoved, trditev namreč najpogosteje izrazimo besedno, negativni odziv na vprašanje pa marsikdaj kar z molkom, tj. nebesedno.

8 Merila zvrstnosti s stališča poslušalca kot določilnice besedilnih vrst

Predstavljena opredelitve vrst besedil in govornih položajev s stališča poslušalca dokazuje, da so posamezni dejavniki med seboj povezani in se prepletajo. Vprašanje, ki ostaja odprto, je zato predvsem, kako obravnavane določilnice vplivajo na konkretno govorno besedilo kot predmet sprejemanja, na poslušalčevo interpretacijo in njegov odziv nanj.¹² V prihodnje bi bilo tako smiselno posebno raziskovalno pozornost posvetiti osvetlitvi posameznih besedilnih vrst ter zanje značilnih sporazumevalnih položajev, saj ne nazadnje že začetnik teorije žanrov Mihail Bahtin vsakemu govornemu dogodku sicer pripisuje individualnost, vendar hkrati tudi družbeno določenost. Prepričan je, da je vsako področje jezikovne rabe izoblikovalo svoje relativno stalne oblike besedil.¹³

Poskus razvrstitve sodobnih »retoričnih« vrst tudi s stališča poslušalca je med drugim predstavil Ivo Škarić (1996: 12), ki v svoji razvrstitvi ločuje štiri skupine besedil. V prvo uvršča pogovore in kot glavne vrste našteva: uradni pogovor, anketo, intervju, debato, nizanje idej in pogovor na izbrano temo. V drugo skupino po njegovem spadajo t. i. kratki monologi, npr. uvodna beseda, izjava, novica, diskusijski prispevek, komentar, poročilo. To so, kot pravi, zgradbeno zaokrožena krajša enogovorna besedila, ki so del širšega sporazumevalnega dogodka. V tretjo skupino uvršča govore v ožjem pomenu – tj. daljša enogovorna besedila, ki neko temo obravnavajo bolj kompleksno in so samostojne celote. Četrto skupino mu

¹²Na podlagi ugotovitev jezikoslovja in kognitivne psihologije lahko povzamemo prepričanje, da je temeljnega pomena za razumevanje tega, kako posamezne obravnavane določilnice dejansko vplivajo na poslušalčevo interpretacijo konkretnega besedila in na njegov odziv nanj, pojem mentalnih shem oziroma scenarijev za posamezno besedilno vrsto. Ti scenariji so sestavljeni na podlagi pričakovanj, da se morajo v sporazumevalnem dogodku pojaviti določena dejanja (če obiščemo restavracijo, sta ob naročilu npr. pričakovana dela pozdrav in naročilo), pri katerih posamezni udeleženci prevzemajo različne vloge (ob naročanju npr. natakar samodejno prevzame vlogo tistega, ki sprejema nove informacije), in da morajo biti informacijske vrzeli v splošni shemi oz. scenariju zapolnjene s konkretnimi informacijami (npr. pijačo in jedmi, ki jih je izbral gost).

¹³»Govorni žanri organizirajo naš govor skoraj tako, kot ga organizirajo gramatične (sintaktične) strukture. Učimo se odličati svoj govor v žanrske forme, in ko poslušamo tuj govor, že ob prvih besedah prepoznavamo njegov žanr, predvidevamo obseg (tj. približno dolžino govorne celote), določeno kompozicijsko konstrukcijo, predvidevamo konec, tj. od samega začetka imamo občutek govorne celote, ki se nato v procesu govora le diferencira. Če ne bi bilo govornih žanrov in če jih ne bi obvladovali, če bi jih morali prvič ustvarjati šele v procesu govora, potem govorna komunikacija ne bi bila mogoča.« (Bahtin 1980: xxxii.)

pomenijo posebne govorne vrste, ki so se izoblikovale predvsem v okviru sodobnih medijev. Kot primere navaja konferenco, napovedovanje, prevajanje, prenos, pripovedovanje (v novinarstvu reportaže), njihova temeljna značilnost pa je, da gre za javna besedila, ki niso vnaprej pripravljena, ampak nastajajo sproti.

Vendar se zdi, da je Ivo Škarić upošteval le nekatera merila in da bi bilo opredeljene določilnice morda smiselneje povezati z uveljavljeno razvrstitvijo besedil v besedilne vrste in za njihovo natančnejšo določitev. Tako lahko npr. za TV-poročilo in -komentar rečemo, da sta posredno preneseni vidno-slušni enogovorni besedili, namenjeni množičnemu občinstvu. Zanju je značilno, da sta vnaprej v celoti pripravljena, da se poslušalec nanju odziva nebesedno, tako da sprejme/zavrne trditve, in da njegov morebitni besedni odzivi ne doseže govorca. Razlikujeta pa se po tem, da je prvo predvsem/samo informativno, drugo pa predvsem/tudi stališčno. Podobno se po vlogah udeležencev javni intervju razlikuje od uradnega, npr. intervjuja za zaposlitev. Prvi vedno predvideva vsaj tri udeležence – dva sogovorca in poslušalca kot člana občinstva (množičnega prejemnika), drugi pa ob obveznih sogovorniku in rabsodniku dopušča še možnost drugih rabsodnikov (članov komisije).

Ob koncu naj poudarim, da si nisem prizadevala podati dokončnih odgovorov. Moj namen je bil predvsem opozoriti, da je mogoče in smiselno govornjena besedila razvrščati tudi s poslušalčevega stališča. Tako prepričanje je utemeljeno predvsem z ugotovitvijo, da je tako kot za pojem pismenosti tudi za pojem zmožnosti sprejemanja govornjenih besedil značilno, da je dinamičen koncept. Če je bilo nekoč dovolj, da je znal posameznik sodelovati v neuradnih zasebnih pogovorih, v 21. stoletju družba zahteva razmišljujoče in reflektivno sprejemanje govornjenih besedil različnih vrst. Še posebej zato, ker z razvojem novih medijev govorno sporazumevanje ni več le najpogostejši način neuradnega in zasebnega dvogovornega sporazumevanja med ljudmi, temveč se povečuje tudi vloga uradnega pogovaranja in sprejemanja javnih enogovornih besedil.

Literatura

- Mihail BAHTIN, 1980: *Marksizam i filozofija jezika*. Beograd: Nolit.
- Robert-Alain DE BEAUGRANDE, Wolfgang U. DRESSLER, 1992: *Uvod v besediloslovje*. Ljubljana: Park.
- Marja BEŠTER, Martina KRŽAJ ORTAR idr., 1999: *Na pragu besedila 1*. Ljubljana: Rokus.
- Gillian BROWN, 1995: *Speakers, listeners and communication*. Cambridge: Cambridge University Press.
- M. A. K. HALLIDAY, 1994: *An Introduction to Funkcional Grammar*. London, New York: Arnold.
- Simona KRANJC, 1998: *Skladnja otroškega govora od prvega do tretjega leta*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Maritna KRŽAJ ORTAR, 1997: *Poročani govor v slovenščini (skladenjsko-pragmatični vidik)*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

- Olga KUNST GNAMUŠ, 1984: *Govorno dejanje – družbeno dejanje*. Ljubljana: Pedagoški inštitut.
- Olga KUNST GNAMUŠ, 1995: *Teorija sporazumevanja*. Ljubljana: Pedagoški inštitut.
- Aleksander R. LURIJA, 1982: *Osnovi neurolingvistike*. Beograd: Nolit.
- Leopoldina PLUT PREGELJ, 1990: *Učenje ob poslušanju*. Ljubljana: DZS.
- Michael ROST, 1993: *Listening in Language Learning*. New York: Longman.
- Michael ROST, 1994: *Introducing Listening*. London: Penguin Books.
- Ivo ŠKARIĆ, 1996: *V iskanju izgubljenega govora*. Ljubljana: Pravljično gledališče.
- Jerica VOGEL, 2002: *Neposredno razvijanje poslušanja z razumevanjem in vrednotenjem pri pouku slovenskega jezika v prvem letniku gimnazije*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta.